

Jovan Komšić

Tranzicioni institucionalni inženjering i kapaciteti AP Vojvodine u upravljanju kulturološkim razlikama

– O kakvom modelu demokratije je reč? –

U procesu suživota, prožimanja i istovremenog očuvanja etno-nacionalne identitetske granice segmenata pluralnog društvenog bića Vojvodine, sa političkim rascepima koji se poklapaju sa linijama kulturoloških podela (Lijphart 1992: 11–12, 24; Lajphart 2003: 96), leži u stvari najdelikatnije mesto autorske, kako individualne, tako i kolektivne, ekspozicije specifičnih varijacija jednog velikog pitanja moderne demokratije (Komšić 2012a: 69–90). Reč je o krajnje složenim, interaktivnim posredovanjima kulture i strukture (Lajphart 2003: 287), u ambijentu permanentnog takmičenja političkih aktera za vlast i maksimizaciju kontrole nad društvenim resursima.

Kako bilo, izgleda da je najmanje sporno kazati da Vojvodina predstavlja jedan plemenit i, u osnovi, uspešan višedecenijski eksperiment institucionalno obezbeđenog kulturnog pluralizma. Štaviše, ako uzmemo u obzir nasleđe konsensualne političke kulture (Lajphart 2003: 286) i „za život sposobnog usklađivanja etničkih identiteta” (Varadi 1999: 72), stabilizovano počev od 60-tih, sve do kraja 80-tih godina prošlog veka, u uslovima konsocijacijske oligarhije (Lijphart 1992: 226) ili jednopartijske „mešavine kulture i partijske discipline”

(Varadi 1999: 73), odnosno, ako ne zanemarimo i ne potcenimo civilizacijski pozitivne zalihe poverenja (Dal 1997: 161–173), naznake interkulturalnosti, pluralizacije identiteta i specifičnih, regionalnih kulturoloških osobnosti multikulturalnog građanstva, koje jeste neka vrsta opšteg dobra Vojvodine (Komšić 1997: 39–40), što se još od početka devedesetih godina prošlog veka snažno opire intenzivnim atacima nacionalista, etnocentrista i neprijatelja autonomije, moguće je zapaziti da i sam termin „eksperiment“ možda deluje previše oprezno i skeptično.

Dakle, zbog njene istorije – a Vojvodina je kao što znamo evropski projekat, kao i zbog razlike u odnosu na većinu drugih evropskih regija u državama tzv. stare (Zapadne) Evrope, koje institucionalnom autonomijom štite pre svega većinski identitet i interese monokulturne istorijske (starosedelačke) zajednice (Katalonija, Baskija, Škotska, Vels, Flandrija, Valonija....), i te kako je za društvenu teoriju i za evropsku kulturu i politiku zanimljiv projekat očuvanja i demokratiskog unapređenja vojvođanske multikulturalne zajednice i regionalne autonomije u uslovima postkomunističke izgradnje srpske nacionalne države.

Naročito je takva orijentacija delikatna ako je, kao u našem slučaju, sučeljena sa vrlo jakim, etnocentričkim determinacijama, počev od uverenja „elita društva“, preko svesti širokih masa, do karaktera političkih institucija. Počinjem, stoga, prvi segment analize upravo ilustracijom konzervativnih uverenja političkih i kulturnih elita (Dal 1997: 137–198) i tome sledstvenim ambicijama „silovitog kulturnog inženjeringa“ (Gelner 1997: 144).

Potom, shodno poimanju demokratije, kao ploda svojevrzne „ideokratije“, u smislu vladavine dobrih ideja, razuma i (samo)refleksije (Sartori 2001: 128, 263; Gidens 1996: 54–55), slede podsećanja na neke potisnute, po današnje nacionaliste vrlo „subverzivne“, ideje iz korpusa srpske liberalne misli 19. veka, da bi se aktuelne kontroverze situirale u širi kontekst velikih teorijskih debata i inicijativa. Daka-ko, budući da vojvođansku scenu bitno određuju trendovi i parametri državnog okvira Srbije, biće nužno sintetički izložiti ključne odlike društvenog bića tranzicione Srbije, kako bi se, na kraju ogleda, poentirala ključna dilema institucionalnih politika u bližoj i srednjoročnoj perspektivi.

Etnocentriistička osporavanja institucionalnih garancija vojvođanskog kulturnog pluralizma u okvirima regionalne autonomije političkog tipa¹

Budući da Sidni Verba (*Sidney Verba*) političku kulturu definiše kao „sistem empirijskih uverenja, izražajnih simbola i vrednosti koji definišu situaciju u kojoj se događa politička akcija“, dodajući tome da „ona određuje subjektivnu orijentaciju u politici“ (*Sidney Verba*) (Prema: Dal 1997: 177), navešću nekoliko primera koji pokazuju kako etnocentriistički pristup svrhama i karakteru države, nacije i političke identiteta utiče na tumačenje pravnih normi i socijalno-političkih svrha autonomije Vojvodine. Takvi primeri uverenja kulturnih elita i političkih aktivista, kao „ključnog stadijuma u složenom procesu“, posredstvom kojeg „istorijski redosledi, ili potkulturni rascepi, na primer, prelaze u podršku jednoj ili drugoj vrsti režima“ (Dal 1997: 137) uzeti su iz „intelektualne radionice“ Koste Čavoškog, člana SANU, univerzitetskog nastavnika, uticajnog promotera unitarne nacionalne države i aktiviste niza stranaka i pokreta za političko objedinjavanje vaskolikog srpstva.

U jednom autorskom tekstu iz juna 2002. godine, u kome kritikuje predloge iz Radne verzije prednacrtu osnovnog zakona Autonomne pokrajine Vojvodine, profesor Čavoški žestoko se protivi promenama ustavnog statusa Vojvodine, definisanog tzv. Miloševićevim ustavom, iz 1990. godine. Njegova ocena je da „autonomaši“ žele „... da radikalno promene ustavni status Vojvodine i naprave od nje državu u državi, a da ih pri tom nimalo nije briga šta će biti s Kosmetom...“ (Čavoški 2005: 210). Za uporište navedenoj tezi o vojvođanskim zahtevima za „sveobuhvatnom, suverenom vlasti“, Čavoški uzima odredbu pomenutog nacrtu, kojom se predviđa „samostalno uređivanje zakonodavne i izvršne vlasti, kao i sudske vlasti iz svoje nadležnosti“ (član 3).

Profesor, međutim, ne pominje manje obaveštenom čitaocu, a takvi preovlađuju ne samo u ukupnoj populaciji Srbije, već, nažalost, i u redovima tzv. kulturnih elita, da komparativna ustavnost i te kako poznaje klauzulu supsidijarnosti i ustrojstvo vertikalne podele moći u jednom broju višenacionalnih evropskih država, sa regijama (autonomnim zajednicama) u kojima je „sa stanovišta materijalnih nadle-

---

¹ Vidi objašnjenje različitih tipova regionalizma i regionalne autonomije u: Jovan Komšić ur., *Principi evropskog regionalizma*, Novi Sad, PHILIA, 2007., str. 130–140.

žnosti zakonodavna i upravna autonomija organa zajednica (je) potpuna" (Lovo 1999: 510–511). Pritom, kao što je slučaj sa Španijom, državnoj hijerarhiji pravnih normi uopšte ne protivreči postojanje „... visokog suda za sporove u kojima se primenjuje isključivo pravo te zajednice" (Lovo 1999: 511; Komšić 2006: 438–457).

Možda nam o strukturi konzervativnih uverenja koja, ako imaju moćnu podršku ideoloških i vladavinskih aparata, uticajno oblikuju „... naše pretpostavke o realnosti, o karakteristikama prošlosti i sadašnjosti, naša očekivanja od budućnosti, naše razumevanje načina i razloga delovanja; ukratko, naše 'znanje'" (Dal 1997: 138), najbolje govori sledeći stav Čavoškog: „Do sada su se na ovom tlu sučeljavale dve zamisli države: nacionalna država srpskog naroda i takozvana država svih građana, odnosno naroda i narodnosti koji u njoj žive. Ukoliko se uspostavi ovim nacrtom osnovnog zakona, Vojvodina će zaista biti jedinstvena u svetu. To će prvi put u istoriji biti država nacionalnih manjina.... koliko je to nama poznato – nije bilo nijedne države u kojoj je više nacionalnih manjina vladalo jednom etničkom većinom. Upravo takva biće vojvođanska država ukoliko se – ne daj Bože! – usvoji pomenuti nacrt osnovnog zakona" (Čavoški 2005: 212).

Poznato je da pomenuti nacrt (u verziji formulisanog u radnom telu prvog post-miloševićevskog mandata Skupštine AP Vojvodine) nije usvojen, kao što je činjenica i da se najviši pravni akt Pokrajine ne zove „Osnovni zakon", već Statut AP Vojvodine, potvrđen krajem 2009. godine u Skupštini Srbije. Niz peripetija i blokada, i to ne od strane političkih istomišljenika Koste Čavoškog (Srpske radikalne stranke i Demokratske stranke Srbije), već od strane rukovodstva Demokratske stranke (DS), stožera vladajuće koalicije u Parlamentu Srbije, uticali su da Zakon o utvrđivanju nadležnosti i Statut APV budu usvojeni sa dve godine zakašnjenja u odnosu na obavezu iz Ustavnog zakona za sprovođenje Ustava Republike Srbije (2006).

Nakon usvajanja najvišeg akta pokrajinske autonomije, Demokratska stranka Srbije (DSS) podnosi inicijativu Ustavnom sudu Republike Srbije, kojom se osporavaju ona statutarna rešenja koja su primerena konsocijalnom tipu „vladavine naroda". Podsećam, Lijphart (*Arend Lijphart*) ovaj tip vlasti naziva „blagonaklonijom i plemenitijom" demokratijom (Lajphart 2003: 265–282), a Kiting (*Michael Keating*) „novim regionalizmom" (Keating 2007: 18–19, 38).

U kontekstu rasprava o pravednosti u ko-nacionalnoj državi, Janoš Kiš (*Kis Janos*) se, recimo, opredeljuje „naspram političke nacije

za multikulturalnu političku zajednicu... naspram sistema suverenih država... za Evropsku uniju" (Kiš 1997/98: 907; Vidi i: Kiš 2002: 199–216), a Vil Kimlika (*Will Kymlicka*) kaže za takve političke sisteme da „... nisu federacije u tehničkom smislu, ali sve one otelovljuju model države u kojoj su nacionalne manjine udružene u državu kroz neki oblik teritorijalne autonomije, i u kojoj su unutrašnje granice povučene, a moć raspodeljena na takav način da se osigura da svaka nacionalna zajednica može da se očuva kao različita socijetalna kultura sa sopstvenom samoupravom" (Kimlika 2002a: 44).

Dakle, istovremeno sa iskustvima zapadnih demokratija, koje su od osamdesetih godina prošlog veka do danas, uspele da ukrote violentne energije nacionalizma (većinskog i manjinskih) i očuvaju stabilnost višenacionalnih država posredstvom navedenih institucionalnih aranžmana, mi se danas u Srbiji suočavamo sa eksplicitnim ili implicitnim prezirom prema civilizacijski dragocenom vojvođanskom konsociacionizmu. Sve je to artikulirano posredstvom nekakvih varijacija devetnaestovekovnog poimanja („opravdanja“) unitarne nacije-države, „slepih“ i „gluvih“, kako za realnost multikulturalnosti, tako i za velike debate i superiorne argumente u prilog konsocijalne demokratije.

Da bih izložio još neke elemente takve „bajate“ argumentacije protiv multikulturalnog principa vojvođanske autonomije,² opet ću uputiti na akademika SANU. „Ključni pojam koji otkriva prirodu zamišljene vojvođanske države jeste pojam nacionalne zajednice... nema nikakve sumnje da je, po ovom nacrtu, srpski narod samo jedna od većeg broja nacionalnih zajednica“, piše Čavoški 2002. godine, da bi primetio i sledeće: „... velika novina po kojoj će sastavljači ovog nacrta ostati zabeleženi u istoriji svetske ustavnosti jeste personalna autonomija nacionalnih (etničkih) zajednica i njihovo pravo na svojevrsni javni subjektivitet“ (Čavoški 2005: 212–213). Najzad, isti autor izdvaja „institucionalno svođenje srpske etničke većine na status nacionalne manjine“, kao „najveću novinu po kojoj će ovaj nacrt osnovnog zakona za svagda ostati zapamćen. Taj hokus-pokus-preparandus izveden je uvođenjem drugog doma u Skupštinu Vojvodine u kojem će kao takve biti predstavljene nacionalne zajednice“ (Čavoški 2005: 213).

---

2 Dakako, razlozi za autonomiju ne leže samo u činjenici multikulturalnosti populacije Pokrajine. Oni su kompleksnije naravi, istorijske, ekonomske, ekološke...

Znamo da Statut AP Vojvodine nije akceptirao ideju o dvodomnoj strukturi pokrajinske skupštine, što bi se moglo okarakterisati kako dozom institucionalne racionalnosti, tako i nekom vrstom ustupka radikalnim kritičarima ideja „naših mondijalista i drugih belosvetskih internacionalista“ (Čavoški 2005: 213) o uključenju nacionalnih zajednica u procese odlučivanja o opšteobavezujućim pravilima igre u Pokrajini. Ali, činjenica je i to da su se Skupština Republike Srbije, usvajajući zakon o nadležnostima (30. 11. 2009), kao i Skupština AP Vojvodine, usvajajući Statut Pokrajine (14. 12. 2009),³ afirmativno opredelile za korekciju većinskog modela demokratije inkorporiranjem nekih ključnih vrednosti etnokulturne pravde (Kimlika, Opalski 2002), multikulturalnog građanstva (Kimlika 2002b) i konsocijacije (Lijphart 1992: 59–107) u institucionalni aranžman regionalne autonomije.

Principijelni oslonac takvog, reformskog projekta čini stav da je „Vojvodina regija u kojoj se tradicionalno neguju višekulturalnost, višekonfesionalnost i drugi evropski principi i vrednosti“.⁴ Na tom tragu, ne samo da se iz ranije pomenutog nacrtu (iz 2002. godine) zadržava termin „nacionalna zajednica“, nego se prava tih grupa podrobnije regulišu odredbama o zaštiti stečenih prava, srazmernoj zastupljenosti, autonomiji nacionalnih zajednica, službenim jezicima i pismima (članovi 22–26. Statuta APV).

Naročito je karakteristično rešenje kojim se, u skladu sa odredbom člana 40. Statuta AP Vojvodine, u okviru sastava pokrajinske skupštine formira posebno telo – *Savet nacionalnih zajednica*.⁵ Odredbom istog člana Statuta predviđeno je da predstavničko telo građanki i građana Vojvodine obavezno pribavlja mišljenje Saveta kada se odlučuje o pitanjima iz sfere očuvanja i unapređenja identiteta manjinskih zajednica (naročito u oblasti kulture, obrazovanja, javnog informisanja, službene upotrebe jezika i pisama).

Ovo i niz drugih rešenja zaštite i unapređenja vojvođanske multikulturalnosti, ocenjeno je na završnoj, majskoj raspravi 2013. godi-

---

3 <http://www.dnv.co.rs/03NavigacijaV/Dokumenti/Zakon/STATUT%20AUTONOMNE%20POKRAJINE%20VOJVODINE.pdf>, pristupio 30. 10. 2013.

4 Član 1. Statuta AP Vojvodine; stav 2.

5 Njega sačinjava 30 članova iz poslaničkog sastava Skupštine APV. Polovina članova ovog tela „... bira se iz reda poslanika koji se izjašnjavaju kao pripadnici nacionalne zajednice koja čini brožčanu većinu u ukupnom stanovništvu Vojvodine“. Druga „polovina članova saveta bira se iz reda poslanika koji se izjašnjavaju kao pripadnici nacionalnih zajednica koje čine brožčanu manjinu u ukupnom stanovništvu AP Vojvodine“; <http://www.dnv.co.rs/03NavigacijaV/Dokumenti/Zakon/STATUT%20AUTONOMNE%20POKRAJINE%20VOJVODINE.pdf>, pristupio 30. 10. 2013.

ne, u Ustavnom sudu Republike Srbije, od strane Koste Čavoškog, u svojstvu predstavnika podnosioca predloga za ocenu ustavnosti (Demokratske stranke Srbije), kao „pokušaj da se protivno Ustavu uredi čitav niz stvari koje imaju status ustavne materije”.⁶ Čavoški je, u tom smislu, podvukao da: „srpski narod nikako ne može biti određen kao nacionalna zajednica, kako je to određeno Statutom Vojvodine, jer Ustav Srbije poznaje isključivo srpski narod i nacionalne manjine”.⁷

S obzirom da su ključna stanovišta „legalista”, protagonist nacionalne države, dovoljno ilustrovana za obim teksta, kao što je ovaj, red je da sada pokažem šta naši zagovornici tzv. demokratije istošti (*democracy of sameness*) (Komšić 2012a: 76–77) brišu iz liberalnog nasleđa srpske nacije na ovim, srednjeevropskim prostorima, da bih, potom, naznačio šta pišu najuglednija „pera” savremene svetske teorije o strategijama demokratizacije i institucionalnom inženjeringu u postkomunističkim državama.

Demokratsko upravljanje razlikama i kontroverze multikulturalizma

– Pitanje narodnosti i (ne)uspeh političke nacije u srednjoj Evropi (Mil; Miletić)

Paralelno sa čuvenom principijelnom rezervom u pogledu mogućnosti demokratije u kulturno-pluralnim društvima, upravo na primeru zajednice, koju u mnogo čemu preslikava društvena struktura današnje Vojvodine, britanski klasik slobode, Džon Stjuart Mil (*John Stuart Mill*), u *Razmatranjima o predstavničkoj vladi* (1861), formuliše zaključak koji predstavlja ishodište savremene teorije o održivoj demokratskoj multikulturalnosti, u okviru „jednakih prava i zakona”. To čuveno mesto glasi ovako: „Postoje čak i delovi Evrope u kojima su različite nacije toliko međusobno isprepletene da im nije praktično da budu pod različitim vlastima... i za njih ne postoji drugi način nego da nužnost učine vrlinom...” (Mill 2009: 144; kurziv J. K.).⁸

6 http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=05&dd=21&nav_category=11&nav_id=715622, pristupio 10. 09. 2013.

7 Isto

8 „Stanovništvo Mađarske čine Slovaci, Hrvati, Srbi, Rumuni, a u pojedinim oblastima i Nemci, koji su toliko izmešani kako ne bi mogli da se lokalno odvajaju; i za njih ne postoji drugi način nego da nužnost učine vrlinom i pomire se sa zajedničkim životom u skladu sa jednakim pravima i zakonima”; *Representative government by John Stuart Mill*, web edition published by eBooks@Adelaide 2009., str. 144. (nezvanični prevod); http://ebooks.adelaide.edu.au/m/mill/john_stuart/m645r/, preuzeto 18. 01. 2012.

Samo sedam godina nakon objavljivanja Milovih razmatranja, na Ugarskom saboru o pitanju narodnosti, 1868. godine, Svetozar Miletić, zemaljski zastupnik u Saboru, upućuje na značaj Etvešovog (*Eotvos Jozsef*)⁹ upozorenja kako „... od srećnog rešenja ovog pitanja (narodnosti – prim. J. K.) budućnost naša zavisi“ (Miletić 2001: 208). Miletić, u tom kontekstu, upozorava: „Teorija o jednoj političnoj narodnosti, i o jednom političnom narodu u državi pogrešna je“ (Miletić 2001: 213). Zatim, na pitanje: „Šta je zadatak Ugarske u tom položaju (,Gordijevog čvora Evrope, koji Dunav na pole preseca’ – prim. J. K.)“, ovaj velikan srpske nacije 19. veka odgovara: „Biti štiti manji naroda protivu veliki naroda. Čim se to postići može? Istinitim izmirenjem svijui naroda i narodnosti u Ugarskoj, a to se samo tako postići može, ako jedan narod, jedna narodnost ne bude išla na to, da druge narode i narodnosti proguta, u sebe prelije, nego kad svima narodima, svima narodnostima bude narodnost na političkom polju osigurana. U to ime mi kažemo: dajte svakoj narodnosti život, a državna sveza neka je pretežno u vašim rukama. Šta vi odgovarate? Vi odgovarate: mi ne znamo za više naroda, za više narodnosti kao takovi u Ugarskoj, mi poznajemo samo jedan politični narod, jednu političnu narodnost, i to mađarsku;...” (Miletić 2001: 230).

Bez detaljnijeg komentara, primetiću da savremeni protagonisti jedne, ovom prilikom, srpske političke nacije, „zatiru pod tepih“ ovaj i dan-danas izuzetno značajan Miletićev pledoaje za institucionalno priznanje „zajedničnosti u koje se veruje“ (Veber 1976: 323–37, 1) i političku konsocijaciju naroda i narodnosti (izmirenje; toleranciju; međusobno priznanje; ravnopravnost; uključenje u sistem vlasti; pregovaranje; konsenzus...).

Ako Miletićeve ideje i inicijative možemo podvesti i pod tzv. *istočni* način poimanja nacije, koji insistira na askriptivnim, „organskim“ zajednicama, čiji žig pojedinci zauvek nose (Smit 1998: 23–29; Gellner 1997: 142–44; Šnaper 1997: 224–30) i koje nam može pomoći da objasnimo „neuspeh nacije u srednjoj Evropi“ (Šnaper 1996: 219–46; Komšić 2006: 259–68), onda ga valja imati na umu i kad su posredi aktuelne dileme izgradnje nacije.

---

9 *Eotvos Jozsef*, član ugarske vlade, 1865.

Koliko god se činilo da su to dva lica istog procesa, postkomunistička „histerija identiteta“ (Konrad 1995),¹⁰ na prostorima bivše SFRJ, vrlo brutalno i belodano potvrdila je da izgradnja države (*state building*) i formiranje nacije (*nation building*), ustvari, predstavljaju dva različita procesa i u koncepcijskom i istorijskom smislu. Kako se sve to odvija na srpskoj i vojvođanskoj inter-etničkoj sceni, moguće je sagledati kroz vrlo instruktivnu četvoročlanu tipološku perspektivu, koju nam nude Huan Linc i Alfred Stepan (*Juan J. Linz and Alfred Stepan*), tragajući za odgovorom na pitanje: „... kada su logike nacionalne države i demokratije komplementarne a kada suprotstavljene, kao i šta se može učiniti da bi se izgradila demokratija ukoliko su te dve logike u sukobu“? (Linc i Stepan 1998: 32)

S obzirom na to da analitička shema navedenih autora počiva na dve osnovne dimenzije: 1) strategiji izgradnje nacije i ideologiji u odnosu na *demos* i 2) strategiji izgradnje države i politike prema manjinama, primetiću da prva mogućnost u okviru dimenzije: nacija/*demos*, određena stanovištem kako *demos i nacija treba da budu jedno te isto*, idealno-tipski adekvatno upućuje na merila inicijalnih faza tranzicije i imperative „divljeg nacionalizma“. Efektivna (pisana ili nepisana) kulturološko-politička premisa da „prvo moraš biti u-rođen u dominantnu ‘zajednicu sudbine’ kako bi (p)ostao čovek i građanin“ rezultira, dakle, dvema opcijama izgradnje države i politike prema manjinama. Tip I je strategija isključenja, što, faktički znači *proterivanje* ili, u blažem vidu, stimulisanje odlaska manjina. Tip III je strategija uključenja zasnovana na snažnom naporu u pravcu *asimilacije* manjina (Linc i Stepan 1998: 538).

Priznanje da *demos i nacija mogu biti različiti* takođe ima dva moguća ishoda: a) strategiju izgradnje države putem isključenja manjina (Tip II) - izolovanja iz političkog procesa *davanjem građanskih sloboda, ali ne i političkih prava*, čime se, faktički, obeshrabruje opcija davanja „glasa“ manjinama; ili, pak: b) strategiju uključenja. Ova druga, inkluzivna opcija, pripada Tipu IV i odlikuje je *snažan napor u pravcu prilagođavanja*, uz primenu niza političkih i civilnih mera za priznavanje prava manjina (Linc i Stepan 1998: 537–43).

10 „Identitet je mamac pred ulazom u noćni lokal, u kojem će te očerupati... Političari, sveštenici, novinari, duhovni karijeristi teraju nas u zamišljena stada, torove... što si više progutao mamac identiteta, utoliko si više u rukama političara“; Đerđ Konrad, *Identitet i histerija*, Apostrof, Novi Sad, 1995, str. 9.

Shodno rečenom, moguće je primetiti da je politika u Srbiji, u vreme Miloševića, predstavljala naoko paradoksalnu mešavinu elemenata oba vida isključenja – Tip I i Tip II, kao i strategije asimilovanja, primerene Tipu III.

Ako je tako izgledala decenija pseudodemokratske tranzicije Srbije (Komšić 2006: 42–58), odgovor na pitanje: da li se, nakon demokratskog prevrata 2000-te, desilo nešto kvalitetno novo u Srbiji, potražićemo tragom dijagnoze prirode društva i njegove političke infrastrukture. Ključna dilema je: da li su devedesete godine prošlog veka (suverenizacije, ratovi, secesije, preseljenja...) rezultirale takvim demografskim i kulturološkim promenama, da se danas može govoriti o skoro dovršenoj homogenizaciji kulturološkog supstrata države Srbije?

Srbija: kakvo društvo – homogeno ili pluralno?

Popis stanovništva iz 2002. godine, pokazao je da 82.86% populacije Srbije (bez Kosova i Metohije) čine Srbi (6.212.838). U preostalom, manjinskom korpusu od dvadesetak nacija i etničkih grupa uočljivija je zastupljenost Mađara (3,91%). Slede Bošnjaci, Romi i Jugosloveni, čija se brojnost kreće između 1% i 2%, da bi sve ostale manjine bile ispod 1% (Hrvati; Crnogorci; Albanci; Slovaci; Vlasi; Rumuni...). Izloženi podaci bi mogli da posluže zaključku da se konsolidovalo jedno homogeno društveno tkivo, budući da je ispunjen kolokvijalni teorijski kriterijum 80-toprocentne zastupljenosti pripadnika titularne nacionalne zajednice u populaciji jedne države.

Ipak, ima puno razloga koji ne dozvoljavaju da se, u našem slučaju, bezrezervno govori o homogenoj društvenoj strukturi, a kamoli o političkoj naciji, kao zajednici utemeljenoj na neproblematičnom, konsensualno prihvaćenom prisustvu jedne „kolektivne dimenzije – koja prevazilazi horizonte etniciteta“ (Semprini 2004: 120). Da ovu nadetničku dimenziju „zajedničkog građanskog identiteta“, sa takvim „nivoom uzajamne brige, pomoći i žrtve, koje zahteva demokratija“ (Kimlika 2002b: 203)¹¹, nije moguće očekivati u Srbiji sve dok se insi-

---

11 Ernest Gelner (*Ernest Gellner*), u tom smislu, govori o „nacionalističkom imperativu kongurencije političke jedinice i kulture“, a Andrea Semprini (*Andrea Semprini*) o „granicama sistema moći“, koje se „zasnivaju samo na socio-kulturološkim faktorima: činjenica sudelovanja u istom projektu, deljenju istog viđenja, posedovanju zajedničkih referenci, usvajanju vrednosti stvorenih u centru sistema“; E. Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Novi Sad, 1997, str. 170; A. Semprini, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 2004, str. 100–101,

stira na klasičnom političkom liberalnom modelu centralne kreacije i transmisije monokulturalnih obrazaca (Semprini 2004: 98–122), pokušaću da objasnim sledećom argumentacijom.

Već činjenica da postoje istorijske regije i lokalne zajednice, u kojima Srbi ne prelaze Lijphartov prag homogenosti (80%), kao i da negde ne čine ni apsolutnu ni relativnu većinu,¹² potvrđuje objektivno prisutnu multikulturalnost. A, kad je reč o Vojvodini, uz sve promene strukture stanovništva, u toku poslednje dve decenije (smanjenje manjinskog korpusa i povećanje učešća Srba, do dvotrećinskog iznosa),¹³ primetiću da ona ipak ostaje i dalje pluralna, u smislu „smeše naroda koji se mešaju, ali ne stapaju” (Farnival; Prema: Lijphart 1992: 24). Štaviše, kompleksnost obrazaca političke kulture na prostorima Vojvodine dodatno uvećavaju i vrednosni rascepi unutar većinskog (srpskog) nacionalnog korpusa u Pokrajini. Takve, unutarnacionalne podele su naročito vidljive u odnosu prema sadržaju autonomnih nadležnosti Vojvodine, politikama identiteta, preferencijama tradicionalnog ili modernog karaktera države, kulture i slično (Golubović 1995: 350; Komšić 2006: 429–35; Puzigaća 2011: 20–21)

Sve u svemu, budući da je ovaj tekst deo šire rasprave o integracijskim i dezintegracijskim komponentama društvenog i kulturnog konteksta u Vojvodini, od 2000. do 2013. godine, kao i da je sve to neodvojivo od dominantnih političkih trendova u Srbiji, držim da će biti koristan sledeći sintetički sumar ključnih odlika političke mobilizacije i hibridizacije obrazaca zajednice (*Gemeinschaft*) i društva (*Gesellschaft*) (Tenies 1969: 184–194) u tkivu tranzicione Srbije:

Prvo. Pluralnost društvenog tkiva Srbije u uslovima odložene i deformisane tranzicije (Komšić 2006: 42–84), u formativnoj, vrlo dramatičnoj fazi izgradnje nacije i države, nije bila statičnog karaktera. Kretala se i preobražavala na skali između izraženog intenziteta, ka umerenom i obratno, sve u zavisnosti od tzv. stanja nacije, mira ili rata, spoljnopoličkog kursa države i njenih odnosa sa regionalnim i širim okruženjem, zatim, zavisno od programa i ekonomsko socijalnih rezultata političkih i ekonomskih reformi, karaktera demokratizacije i slično.

12 U pojedinim opštinama Vojvodine, kao i u Raškoj (Sandžaku) i Preševskoj dolini, Srbi predstavljaju manjinsku populaciju.

13 http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga4_Veroispovest.pdf, pristupio 24. 10. 2013.

Naš, kao i drugi istorijski primeri, pokazuju u tom smislu da se u graničnim, ekstremno konfliktnim situacijama, sa smanjenjem poverenja u „Drugog“ i uvećanjem strahova, zajednice zatvaraju u sebe i, time, usložnjavaju „gramatiku sapripadanja“ (Sloterdajk 2001: 20, 44). S druge strane, u mirnim i bezbednim vremenima, kapaciteti tolerancije se uvećavaju, identiteti prevladavaju tribalističke isključivosti, otvaraju se ka drugima i pluralizuju. To relaksirajuće deluje na racionalizaciju političkog polja. Jer, kako primećuju neki ugledni autori, „umnožavanje identiteta deli strasti“ (Volcer 1995: 175, 179–180), a „preklapajuće članstvo stimuliše umerenosti i saradnju“ (Tamir 2002: 29–31, 46, 238–248). Čini se da se ovi relaksirajući trendovi postepeno stabilizuju sa uspostavljanjem konsenzusa političkih aktera o pridruživanju Srbije EU.

Drugo. U Srbiji je prisutan specifičan tip pluralne strukture, sa jednom dominantnom *etnonacionalnom grupom*, koja opredeljuje identitetsku matricu i svrhe države i manje-više presudno utiče na sadržaje javnih politika. Sa stanovišta demokratski održivog upravljanja kulturološkim razlikama, takva okolnost poseduje kako pozitivne, tako i negativne implikacije (Dal 1997:117–132). Sa stanovišta efikasnosti odlučivanja, činjenica je da procedure većinske (vestminsterske) demokratije (Lajphart 2003: 80–94) i standardno pravilo upravljanja posredstvom većine od 50% + 1, predstavnicima etnonacionalne većine ne nameću obavezu parlamentarnih koalicija sa malim, regionalnim strankama i predstavnicima manjinskih zajednica.

Međutim, to što politički reprezentanti većinske nacije komotno mogu da, unutar sopstvenog kulturološkog i interesnog polja, podele izborni politički plen, kontrolišu monopolne resurse državne vlasti, donose i primenjuju zakone, teško da može biti shvaćeno kao jako uporište za unapređenje kapaciteta demokratske tolerancije i razvoj konsensualne političke kulture (Lajphart 2003: 286–87) u redovima političke klase i u čitavom društvu Srbije.

Naime, kada se spoje legitimnost, koju pružaju višestranački izbori, sa materijalnim i drugim prednostima, koje pruža vlast njenim nosiocima u jednom društvu oskudice, kakvo je danas u Srbiji, onda se dobija vrlo snažan sistemski izvor *umnožavanja protivnika konsensualne političke kulture*. *Cost-Benefit* analiza lako će pokazati da, u takvim uslovima, nespремnost najmoćnijih demokratskih aktera na institucionalizovanu saradnju sa manjinskim i regionalnim političkim elitama u rešavanju najbitnijih pitanja identiteta države, tipa ustavno-politič-

kog uređenja, pravno-političke i fiskalne decentralizacije, kao i nepristajanje na proširenje liste aktera koji učestvuju u podeli izbornog plena, njima donosi manje trenutne političke štete, a više korporativne i lične koristi (O tome: Kiš 1997/98: 904–905).

S druge strane, proporcionalno karakteru isključenja predstavnika manjinskih političkih elita iz procedura i poslova upravljanja državom, unutar čitavih manjinskih zajednica dešava se opadanje stepena legitimnosti nosilaca vlasti, pa čak i režima vlasti i države, uopšte. To ne samo da umanjuje upravljačku efikasnost sistema u bitnim sektorima društva i nekim geografskim regijama, već, u nekim slučajevima, dovodi u pitanje i mogućnost demokratskog upravljanja konfliktima (Preševska dolina).

Treće. Svi dosadašnji izbori (od 1990) pokazali su da su se, na prenatrpanoj, ne retko i polarizovanoj partijskoj sceni, etablirale organizacije koje zastupaju interese desetak relevantnih etnonacionalnih zajednica (u smislu njihove brojnosti i kapaciteta političkog subjektiviranja). Tu su i akteri koji nastoje da u građanskom, interkulturalnom smislu artikulišu regionalne interese (slučaj Vojvodine). Uz sve napore partija građanske orijentacije, koje deluju na čitavom državnom prostoru, kao i partija koje pripadaju tzv. porodici nacionalističkih partija (Goati 2000: 69, 88–99), da u svoje redove uključe i pripadnike manjinskih zajednica, realno je očekivati da će *istorijski* nasleđeni, *manjinski i regionalni faktori* politike zadržati svoju važnost.

Vlastita stranačka infrastruktura i politizacija interesa etnonacionalnih zajednica, kao i artikulacija regionalnih interesa, biće zapravo konstanta političke scene u Srbiji, dokle god postoje te zajednice. Demokratsko upravljanje u ambijentu izraženog pluralizma naročito će na lokalnom nivou, kao i u Vojvodini, zahtevati mnogo veštine, strpljenja i međusobnog poverenja. To će zavisiti prevashodno od institucionalno-političke arhitektonike, tipa demokratije, forme i sadržaja (de)centralizacije, kao i od preovlađujuće političke kulture i uverenja političkih aktivista. U tom smislu, maksimizacija broja aktera u sastavu vladajuće koalicije u Skupštini Vojvodine, nakon 2000-te, pozitivno je uticala na izgradnju i održanje poverenja među partnerima i depolitizaciju niza kulturoloških razlika (Lajphart 2003: 96; Lijphart 1992: 227).

Četvrto. Tragom relevantnog stanovišta da institucije, kao „nametnuti poreci“ (Veber 1976: 36–37, 1), bez obzira što su „delimično oblikovani raskolima i konfliktima“, dobijaju sopstvenu moć i značajno utiču na karakter društvenih interakcija (Dal 1994: 93–94; 199), ima

razloga da se upitamo: da li naš Ustav i sistemski dizajn (jednodomna parlamentarna struktura i procedure odlučivanja; polupredsednički sistem; izborni sistem, kao i izrazito heteronomna priroda nadležnosti pokrajinske skupštine), daju funkcionalne odgovore na zahteve pluralnog društva, odnosno jesu li naklonjene uključivanju ili isključivanju manjina i regija sa scene vlasti (Komšić 2007a: 223–246)?

Upravo, u tom kontekstu, respektujući činjenicu da polje centralne vlasti nikad nije dovoljno „široko“ za participaciju većeg broja regionalnih aktera i manjinskih zajednica, zapitajmo: zar nije stvarni interes centralnih elita vlasti da imaju kooperativne regionalne aktere i elite manjinskih zajednica, koje svoje legitimne potrebe za *uključenjem* u polje politike i „podele plena“ (Veber 1988: 63, 79–80) mogu u značajnoj meri da konzumiraju u institucijama pokrajinske vlasti?

Peto. Kontinuirana istraživanja javnog mnjenja empirijski potvrđuju da u Srbiji *postoje sve četiri ose rasepa: socijalno-ekonomska, istorijsko-etnička, kulturno-vrednosna i ideološka, kao i da sve to značajno utiče na partijsko (pre)grupisanje* (Komšić, Pantić, Slavujević 2003: 163). Uočeno je, takođe, da se podele jasno iskazuju u odnosu na ključna pitanja demokratske definicije identiteta nacije, te karaktera države i političkog uređenja.

Kod varijable grupnih identifikacija, pokazalo se da lokalnu pripadnost najviše preferiraju nacionalne manjine, a da se Srbi nešto niže od proseka (35%) opredeljuju za ovaj nivo zajedništva kao najvažniji. Naročito je indikativan podatak da je „... nikakava ili vrlo slaba identifikacija najbrojnijih (naročito teritorijalno koncentrisanih) manjina sa Srbijom“. S druge strane, „za više od trećine Srba (37%) Srbija predstavlja najvažniji oslonac identiteta. Odmah do njega je lokalna zajednica (35%)“. Sve u svemu, *etnonacionalna pripadnost se pokazuje ključnim stožerom i diferencirajućom varijablom socijalnih identifikacija pripadnika najbrojnijih nacionalnih zajednica u Srbiji* (Komšić, Pantić, Slavujević 2003: 55–77).

Šesto. Kad je reč o političkom aspektu raspoloženja populacije u Srbiji, evidentno je da srazmerno povećanju nivoa konkretizacije modela decentralizacije države i sadržaja nadležnosti teritorijalnih autonomija, rastu podele među segmentima društva u Srbiji, kao što i programska stanovišta partija upućuju na trajno reprodukovanje podela na liniji: *centralizam–regionalizam–autonomaštvo* (O tome: Komšić, Pantić, Slavujević 2003: 55–60, 71–78, 88–93, 163–169; Komšić 2012b: 91–105).

Bilo kako bilo, smatrajući da je dovoljno naznačena neophodnost da političke elite konsekventno priznaju pluralnu prirodu društva u Srbiji i odgovorno prionu na traganje za najfunkcionalnijom decentralističkom formulom institucionalno održivog jedinstva konflikata i konsenzusa, naglašavam da to uopšte ne znači da smo na „pustoj ledini“, bez dobrih domaćih ideja i političko-programskih koncepata.

Iz perioda tzv. institucionalne neopredeljenosti (Komšić 2002: 197–208), koji je trajao od 2000-te do usvajanja Ustava (2006), valjalo bi, naprimjer, pored nekoliko vrlo relevantnih stranačkih i civilnih inicijativa, reaktuelizovati i ustavne projekte Vlade i Predsednika Republike, iz 2005. godine (Komšić 2006: 358–376; 459–474). Oni su nudili mnogo modernija i adekvatnija rešenja od onih, koje je zbog navodnog pritiska Radikala (SRS), „morao“ kodifikovati aktuelni ustavni tekst.

Najzad, na samom kraju ovog teksta, nekoliko nedoumica o ishodima institucionalnih politika u bližoj i srednjoročnoj perspektivi.

* * *

Da etnocentrizam zaista predstavlja „suženje vidika“ i da to donosi štetu najpre pripadnicima sopstvene nacije i države, uverljivo pokazuje činjenica da politička klasa Srbije još nije shvatila sve prednosti koje pružaju institucije *teritorijalne* autonomije Vojvodine u unapređenju multikulturalnosti, integraciji manjina i stvaranju konsensualnih pretpostavki za razvoj „ustavnog patriotizma“ (Habermas). Naročito je štetna strategija najmoćnijih aktera političke scene Srbije da se fasadnom autonomijom Vojvodine (Komšić 2007b: 226–235), propisanom Ustavom Republike Srbije (2006), minimizuju upravljački kapaciteti Pokrajine, kompetentnost i sposobnost političke artikulacije vođodanskih interesa, relativizuju i obesmisle evropski principi i rešenja regionalne autonomije i, tako, razvodne tzv. autonomaške energije, sve do maksimalno mogućeg umanjenja potražnje za takvom „robom“ na političkom tržištu Pokrajine i Republike.

Dokle god su dominantna takva uverenja, političke matrice i interesne kalkulatorike vodećih stranaka, što presudno utiču i na ukupna raspoloženja populacije Srbije, građani i građanke Autonomne pokrajine Vojvodine neće biti u prilici da, posredstvom svojih predstavnika u pokrajinskoj skupštini i u ukupnom sistemskom ambijen-

tu, efektivno realizuju ključne zadatke demokratske politike, koje je jedan autor nazvao „upotrebom regija i svih njenih različitih potencijala, kao otvorene scene za kolektivno delovanje“; „humanijim vidom organizacije“ i „stvaranjem jednog uređenijeg sveta, osetljivijeg na razum i adekvatnije zasnovanog na realnosti“ (Mamford 2010: 401–422).

Zašto insistiram na razumu, realnosti, humanosti i otvorenosti, koje mogu da ponude procesi konsolidacije mreža formalnih i neformalnih interakcija među građanima, pripadnicima ravnopravnih nacionalnih zajednica u okviru sistema vlasti i samouprave u Vojvodini? Pre svega, zato što smo, nakon mišljenja Ustavnog suda Republike Srbije o ustavnosti Zakona o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine, suočeni sa rastućim trendom vrlo restriktivnog tumačenja sadržaja i kapaciteta pokrajinske autonomije.

Takva orijentacija može uskoro na političkoj i društvenoj sceni Srbije i Vojvodine da se još ekspanzivnije ispolji nakon ocene ustavnosti Statuta APV. Naime, ukoliko bi prezentovana argumentacija Čavoškog bila uzeta od strane sudija Ustavnog suda za verodostojni obrazac tumačenja ustavnog teksta i merilo (ne)legalnosti principa multikulturalnosti, evropskog regionalizma i institucionalnih rešenja Statuta AP Vojvodine o ravnopravnosti nacionalnih zajednica, tada se u konceptualnom, političkom i najširem društvenom smislu pitanja identiteta Vojvodine, multikulturalnog građanstva i konsolidovane demokratije ponovo otvaraju na dramatičan način.

Autoritativna interpretacija „nacionalnog interesa“, koja ne omogućava Skupštini AP Vojvodine funkcionalnu semiotiku i semantiku ravnopravnosti, kao i autonomne moduse interaktivne komunikacije i sporazumevanja političkih predstavnika i civilnih aktera ključnih segmenata vojvođanskog društva, ne samo da bi suzila, nego bi zapravo dovela u pitanje i samu mogućnost uspostavljanja javnog multikulturalnog prostora i kolektivne dimenzije, koja prevazilazi horizonte etniciteta.

Možda, u tom kontekstu, zaista nismo daleko od momenta punog ostvarenja strateškog cilja etno-nacionalista da na duži rok zatomе „ljudsku sposobnost za višestruki i komplementarni identitet“ (Linc i Stepan 1998: 55) i onemogućе stabilizaciju alternativnog modela kulture i demokratije, za koji je jedan autor kazao da ne podrazumeva niti „dominaciju jednog plemena“, niti, pak, „odustajanje od plemenske svesti svih“ (Volcer 1995: 173).

U slučaju definitivnog pretvaranja nacionalističkog sna u javu „kulturne tiranije“ (Kerc 2005: 177), umesto otvorene multikulturalnosti, dobili bismo zatvoreni konstrukt „monokulturalizma u množini“ (Eriksen, Stjernfelt 2013: 355). Sve to, nažalost, predstavljalo bi samo nov prilog već dobro poznatom lažiranju demokratije i „bedi malih istočnoevropskih država“ (Bibo 1996).

Izlaz iz takve bede morao bi se potražiti, kako u kulturi, tako i u novom ustavu, koji bi umnožio šanse za jedan nov, integrativni – ustavni patriotizam.

Literatura:

Bibo, Istvan. 1996. *Beda malih istočnoevropskih država*. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Čavoški, Kosta. 2005. „Vojvodina – država nacionalnih manjina“, U: Đorđe Vukadinović ur., *Vojvođansko pitanje*. Beograd: Nova srpska politička misao (posebno izdanje).

Dal, Robert. 1994. *Dileme pluralističke demokratije*. Beograd: BIGZ.

Dal, Robert. 1997. *Poliarhija*. Beograd: Filip Višnjić.

Eriksen, Jens-Martin; Stjernfelt, Frederik. 2013. *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.

Gelner, Ernest. 1997. *Nacije i nacionalizam*. Novi Sad: Matica srpska.

Gidens, Entoni. 1996. *Dirkem*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*. Bar: Conteco.

Golubović, Zagorka i saradnici. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Filip Višnjić.

Keating, Michael. 2007. *Federalism and Balance of Power in European States*, <http://www.oecd.org/site/sigma/publicationsdocuments/37890628.pdf>

Kerc, Pol. 2005. *Kako preurediti savremeni svet*. Beograd: Filip Višnjić.

Kimlika, Vil. 2002a. „Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi“, U: Vil Kimlika, Magda Opalski ur., *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?* Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Kimlika, Vil. 2002b. *Multikulturalno građanstvo*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.

Kimlika Vil, Opalski Magda. 2002. *Može li se izvoziti liberalni pluralizam*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Kiš, Janoš. 1997/1998. „Na putu prevazilaženja nacionalne države“, U: *Mostovi*, Sveska IV, broj 112–113, Beograd: Udruženje književnih prevodilaca Srbije.

Komšić, Jovan. 1997. *Šanse interkulturalizma i iskušenja etnodemokratije*. Subotica: Otvoreni univerzitet.

Komšić, Jovan. 2002. „Demokratska tranzicija u Srbiji i problem institucionalne neopredeljenosti“, U: Danilo Šuković ur., *Tranzicija i institucije*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Komšić, Jovan. 2006. *Dileme demokratske nacije i autonomije*. Beograd: Službeni glasnik. Novi Sad: PHILIA.

Komšić, Jovan. 2007. *Principi evropskog regionalizma – Principles of European Regionalism*. Novi Sad: PHILIA.

Komšić, Jovan. 2007a. „Jednodomni ili dvodomni parlament u pluralnom društvu“, U: Vukašin Pavlović i Slaviša Orlović ur., *Dileme i izazovi parlamentarizma*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, Fakultet političkih nauka.

Komšić, Jovan. 2007b. „Autonomija Vojvodine i lokalna samouprava u novom Ustavu Srbije“, u: *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Beograd: Fakultet političkih nauka.

Komšić, Jovan. 2012a. „Demokratsko upravljanje različitostima i novi regionalizam – Autonomna pokrajina Vojvodina u svetlu evropskih iskustava“, U: Rudlof Kastori ur. *Godišnjak 2011*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.

Komšić, Jovan. 2012b. „Razumevanje države i decentralizacije na političkom tržištu Srbije“, U: Zoran Stojiljković ur. *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, FPN, Centar za demokratiju.

Komšić Jovan, Pantić Dragomir, Slavujević Zoran Đ. 2003. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.

Konrad, Đerđ. 1995. *Identitet i histerija*. Novi Sad: Apostrof.

Lajphart, Arend. 2003. *Modeli demokratije*. Podgorica: CID.

Lijphart, Arend. 1992. *Demokracija u pluralnim društvima*. Zagreb: Globus.

Linc Huan, Stepan Alfred. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.

Lovo, Filip. 1999. *Velike savremene demokratije*. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Mamford, Luis. 2010. *Kultura gradova*. Novi Sad: MEDITERRAN Publishing.

Miletić, Svetozar. 2001. *O srpskom pitanju*. Novi Sad: Gradska biblioteka.

Mill, John Stuart. 2009. *Representative government*. web edition published by eBooks@Adelaide

Puzigaća, Milka. 2011. „Najviše ‘isto kao sada’“, *Decentralizator* 6, (2011), Beograd: Kancelarija Nacionalnog saveta za decentralizaciju Republike Srbije.

Sartori, Đovani. 2001. *Demokratija – šta je to?*. Podgorica: CID.

Semprini, Andrea. 2004. *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO.

Sloterdajk, Peter. 2001. *U istom čamcu*. Beograd: Beogradski krug.

Smit, Antoni D. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Šnaper, Dominik. 1996. *Zajednica građana*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Šnaper, Dominik. 1997. „Demokratska nacija i etnički nacionalizam”. U: *Treći program* 109,110 (I/II). Beograd: Radio Beograd.

Tamir, Jael. 2002. *Liberalni nacionalizam*, Beograd: Filip Višnjić.

Tenies, Ferdinand. 1969. „Zajednica i društvo”, U: Talcott Parsons, Edward Shils, Kaspar D. Naegele, Jesse R. Pitts Eds., *Teorije o društvu*. Beograd: Vuk Karadžić.

Varadi, Tibor. 1999. „O šansama za etnokulturnu pravdu u Centralnoj Istočnoj Evropi – sa osvrtom na Dejtonski sporazum”, *Habitus*, mart 1999. Novi Sad: Apostrof.

Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo* 1., Beograd: Prosveta.

Veber, Maks. 1988. „Politika kao poziv”. U: Vladimir Gligorov ur., *Kritika kolektivizma*. Beograd: Filip Višnjić.

Volcer, Majkl. 1995. „Savremeni tribalizam”, U: Mijat Damjanović, Snežana Đorđević ur., *Izazovi moderne uprave i upravljanju*. Beograd: TIMIT.